

Оксана ДОБРОВОЛЬСЬКА

**БІЛОРУСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ
В УКРАЇНСЬКІЙ АНТРОПОНІМІЇ XVII ст.
(на основі “Реєстрів Війська Запорозького” 1649 р.)**

“Реєстри Війська Запорозького”, укладені за наказом Богдана Хмельницького після Зборівської угоди в 1649 р. – одна з найвидатніших пам'яток української історичної антропонімії. Дослідження “Реєстрів” на фоні інших україномовних документів XVII ст. показує, що ця унікальна пам'ятка староукраїнського письменства не тільки має винятково важливе значення для політичної, економічної, військової та культурної історії України; вона є неоціненним джерелом вивчення історії української мови, передусім її антропонімії. Етимологічний аналіз прізвищ реєстрових козаків* дає змогу розкрити закладену в них багату інформацію про етнічний склад їх носіїв чи щонайменше – їх батьків та дідів, а також про міжетнічні процеси, які переживала Східна Європа кінця XVI–VII ст.

Дослідження іншомовного лексичного елемента в прізвищах передбачає чітко усвідомлене розрізнення таких понять, як національномовна належність прізвища, національномовна належність його твірної основи та національномовна належність його кореня. Метою нашого дослідження є вивчення лексичного складу лексем, які стали базою для творення прізвищ запорізького козацтва середини XVII ст., а отже, встановлення національної належності лише їх антропооснов. Визначальний мотив при віднесенні антропооснови прізвища до певної етимологічної групи – наявність адекватних лексем у відповідній мові. При цьому береться до уваги не тільки адекватність щодо плану вираження, а й відповідність щодо плану змісту. Критерієм фонетичним (наприклад, явищам дзекання, цекання, сакання та ін.) відводиться допоміжна роль.

Зазвичай реєстрове козацтво складалося із представників українського етносу, тому прізвища внесених до “Реєстрів” козаків відтворюють у своїх основах передусім лексику української мови. Однак наявність запозиченого компонента в антропонімах, засвідчених в “Реєстрах”, як і в антропонімії будь-якого народу, неминуча. У результаті етимологічного аналізу понад 13 тисяч прізвищ, які використовувалися для ідентифікації 40 449 козаків, встановлено, що склад антропооснов прізвищ “Реєстрів” щодо їх національномовної належності дійсно є неоднорідним. На загальному тлі лексики української мови виділяються етимологічні групи апелятивів та онімів інших слов'янських та неслов'янських мов.

Зупинимося на білоруській етимологічній групі.

* У зв'язку з відсутністю загальноприйнятого термінологічного визначення назв прізвищевих типу періоду неунормованості офіційної антропонімії системи в слов'янській ономастиці застосовуємо до них термін “прізвище” обумовлений їх лінгвістичним, а не юридичним статусом.

Вивчення прізвищ представників білоруського народу на матеріалах “Реєстрів” було предметом дослідження З.В.Рубцової¹. Вказуючи на незначні можливості пошуку білорусів у чисто лінгвістичному джерелі, яким є “Реєстри Війська Запорозького”, позбавленому будь-якої додаткової інформації, дослідниця зупиняється лише на розгляді найбільш переконливих, на її думку, свідченнях етно- та топоантропонімії. Вона виділяє, зокрема, прізвище **Бѣлоруський** і пропонує при розв’язанні питання про етнічну атрибуцію антропонімів з елементами **Литв-/ Литов-** (як відомо, у ті часи литвинами називали й білорусів, землі яких входили до складу Великого Князівства Литовського) звертатись до ономастичного контексту відповідної сотні Війська Запорозького.

При цьому дослідниця не припускає можливості відсутності прямої залежності між етнічною приналежністю носіїв таких прізвищ і назвою етносу, що лежить у їх основі. Тобто, поза увагою залишається проблема співвідношення онімічної семантики антропоніма та апелятивної семантики його твірної основи.

Малоефективним у питанні етнічної атрибуції вважаємо виділення в основах прізвищ топонімів, територіально прив’язаних до Білорусії. Дослідниця продовжує ряд білоруських топонімів, виявлених у прізвищах С.Любер². Сам процес такого виділення супроводжується, як визнає авторка дослідження, серйозними комплікаціями, пов’язаними з наявністю кількох мотивуючих одиниць (топонімів), територіально віддалених і пов’язаних однаковою мірою як з Білорусією, так і з Україною. Пропонований підхід до розгляду однойменних об’єктів, що полягає в орієнтації на ближчу до території полку Війська Запорозького місцевість, допустимий, але, на наш погляд, науково малопереконливий, оскільки незаперечним є факт значних міграцій населення в описуваний період.

Як стверджує З.В.Рубцова, для ідентифікації білорусів у складі Війська Запорозького важливе значення мають ті прізвища чи прізвищеві назви, в структурі яких простежуються характерні риси білоруської мови, зокрема, у галузі фонетики та словотвору. Наведені у її дослідженні антропоніми свідчать, однак, що до особливостей словотворчого плану авторка відносить явище, поширене також за межами Білорусії (суфікс *-онок* у прізвищі Иржонок)³, а своєрідності фонетичні, як вони представлені у дослідженні, є насправді об’єктивною (у разі її довільного тлумачення) семантичною співвіднесеністю лексичних значень твірних основ прізвищ з білоруським етносом. Порівн.: **Дзекало** (*дзекало* – названіє бѣлоруса, по причинѣ употребленія им в своѣй рѣчи звуков дзе – Гр); **Штокало**, **Штокаленко** (*штокати* – говорить: што, вообщє стараться выражаться по-русски – Гр); **Сақун**, **Сақуненко** (порівн. термін “білоруси – сақуни”)⁴; **Сакало**, **Сакаленко** (*сакало* – можливо, аналогічно до *дзекало*); **Наштало**, **Нашталенко** (**Наштало** – прізвисько, що характеризує вимову його носія). (В дужках наведене тлумачення З.В.Рубцової).

У прізвищі **Дзедзуленко** неправильно, на нашу думку, визначено твірну основу як білоруське слово *дзядуля* – “дідусь”: порівн. з польським *gżegżółka* – “зозуля”.

¹ Міжетнічні зв’язки в українській антропонімії XVII ст. К., 1989. С.63–67.

² *Luber S.* Die Herkunft von Zaporoger Kozaken des 17 Jahrhunderts nach Personennamen. Berlin, Wiesbaden: Hirasowitz, 1983. S.145.

³ *Портников П. Т.* Групповые и индивидуальные прозвища в говоре Таллицкого района Свердловской области // Антропонимика. М., 1970. С.152–153.

⁴ *Чернева Н.П.* Личные имена в Новгородских берестяных грамотах // Ономастика Поволжья. 2. Горький, 1971. С.30–35.

Фонетичний критерій дослідниця застосовує при розрізненні антропонімів **Полешко, Полишко, Полешенко, Полишенко** щодо їх українського чи білоруського походження. Антропоніми, в яких **ѣ** рефлексується в **і**, вона відносить до українських. Однак у правобережних поліських та перехідних від українських до білоруських говірках наявна специфічна рефлексія [**ѣ**] в наголошеній позиції як дифтонга [іе] чи монофтонгів [и], [і], а в наголошеній позиції – як [е].

Лише три з наведених З.В.Рубцовою антропонімів – **Полешко, Полишко, Полещук** – містять реальну власне лінгвальну вказівку на їх належність до білоруської мови, оскільки їх твірні основи є білоруськими апелятивами⁵. Цей факт залишився без належної уваги дослідниці, бо принагідно застосований лексико-семантичний критерій аналізу твірних основ прізвищ здійснювався без вказівки на мовну приналежність апелятивів. Указані прізвища розглядаються в одному ряду з відетноніми ми як ознака етнічної приналежності їх носіїв. Зазначимо, що аналізоване в цьому контексті прізвище **Полисний** з гіпотетичним значенням апелятива “житель Полісся” насправді утворене від апелятива російської мови **полѣсный** (“лѣсничій, лѣсной смотритель, или караульщик, объѣздчик, сторож” – Д).

У результаті етимологічного аналізу прізвищ та семантичного аналізу їх антропооснов нами виявлено 30 апелятивів білоруської мови в 41 прізвищі “Реєстрів Війська Запорозького”. Кількісно вони майже порівну розподіляються на дві лексико-семантичні групи – *nomina personalia* та *nomina impersonalia*.

Категорія особових апелятивів – *nomina personalia* – представлена в основному **назвами людей за внутрішніми властивостями та назвами людей за зовнішніми ознаками**.

Так, лексема **нагула** зі значенням “упарты чалавек”, яке фіксують дослідники сучасної говіркової лексики білоруської мови (МСНДМ, с.142), відтворюється у прізвищах реєстрових козаків Канівського та Кальницького полків: **Павел Нагула** (РВЗ, с.74), **Прокоп Накгуленко** (РВЗ, с.197).

Лексема **сєнда** у значенні “людина, що завжди розповідає багато небилиць – чалавек, які заўсєды гаворыць многа небыліц” (МСНДМ, с.118) послужила твірною основою для прізвищ вторинної генесіонімічної деривації: **Іван Сенденко** (Крс п., РВЗ, с.96), **Іосько Сєндученко** (Чрк п., РВЗ, с.49) та прізвища **Сєндюченко**, три носії якого – **Захарка, Остап** і **Демян** – зафіксовані в Переяславському полку (РВЗ, с.224).

Діалектна лексема **скрага** – “сканра” (Тур) лежить в основі від апелятивного прізвища семантичного способу творення **Скрага**, носії якого – три козаки Корсунського полку: **Остап, Василь, Мартин** (РВЗ, с.99, 102, 103); а також – в основі патронімічних дериватів **Скраженко** (козаки корсунського полку **Лаврин, Василь, Ісай, Іван** (РВЗ, с.91, 99, 103, 103), **Скраженко Павло** (Клн п., РВЗ, с.183) та **Іван** (Квс п., РВЗ, с.208).

Метафорична назва балакучої людини, утворена на основі переносу назви предмета на людину **трапло** – “прилад за допомогою якого тріпають льон” (факт переносу назви відзначено у сучасній білоруській народно-розмовній мові – див. “(перен.) чалавек, які многа гаворыць без патребы, балбатун, пустазвон” (МСНДМ, с.118) закладена в антропооснові прізвища **Трапленко** – **Нєстор Трапленко** (Крп п., РВЗ, с.224). Саме семему з особливим значенням вважаємо мотивуючою для цього

⁵ Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. Мінск, 1969. С.64.

патроніма, припускаючи її існування вже принаймні в середині XVII ст. або на його початку (зваживши на те, що розглянутий антропонім є патронімічним дериватом), оскільки навіть сама онімізація неособового апелятива обов'язково передбачає явище метафоризації: як відомо, усі апелятиви на момент їх перетворення на оніми мають особове значення.

Назва людини за особливістю мовлення: **трикало** – “той, хто картавіць, не вымаўляе гука р” (Тур) реконструйоване з семантичного утворення **Трикало:** *Павло Трикало* (Брс п., РВЗ, с.164).

Білоруський експресив **шаховорост** зі значенням “гарэза, свавольнік, прайдзіс-вет” (Тур) відтворюється у двох патронімах: імпліцитному **Шаховорост** (носії якого реєструються у Чигиринському, Канівському, Уманському, Київському та Ніжинському полках (РВЗ, с.15, 57, 131, 206, 328) та експліцитному **Шаховоростенко** (носії зареєстровані в Чигиринському, Канівському, Брацлавському, Кальницькому, Переяславському, Миргородському, Полтавському, Ніжинському та Чернігівському полках (РВЗ, с.18, 73, 161, 187, 216, 222, 256, 298, 326, 337)).

Назви людей за зовнішніми ознаками представлені в 9 прізвищах.

Діалектну лексему **байбус** зі значенням “высакарослы нескладны чалавек; абразлівае аб падростку”⁶ важаємо мотивуючою для прізвищ **Байбуза** (два козаки Чигиринського полку – *Степан* та *Марко* (РВЗ, с.11, 25), один – Черкаського полку: *Тишко Байбуза* (РВЗ, с.34) і один Кальницького полку: *Андрушко Байбуза* (РВЗ, с.195), **Байбузенко** (два носії – *Левко* (Чгр п., РВЗ, с.4) та *Васько* (Чрк п., РВЗ, с.46), в яких спостерігаємо своєрідний гіперизм, а саме – заміну в сильній інтервокальній позиції глухого [с] на дзвінкий [з]. Окрім того, в Миргородському полку фіксується прізвище **Бабуза:** *Ничипор Бабуза* (РВЗ, с.262), яке, можливо, є результатом пере-кручення писарем – lapsus calami, або ж наслідком народної етимології (пов'язанням його зі словом баба).

Патронімічний дериват **Сколозубенко** – *Захарка Сколозубенко* (Мрг п., РВЗ, с.272) – мотивуємо діалектною лексемою білоруської мови **сколозубі** – “это одзін правільны зуб, а другі на ёго лезе; ек нероўно зубы растуць, то туды то сюды” (Тур).

Білоруський діалектний апелятив **сколоокі** – “касавокі” (Тур) – послужив, на нашу думку, основою імпліцитного патроніма **Сколокый** – *Василь Сколокый* (Нжн п., РВЗ, с.322) – в написанні якого вбачаємо lapsus calami або lapsus lingue (без подовжуваного о). Тлумачення розглядуваного антропоніма на основі української лексеми **скалоокий** – “той, хто має більмо (більма) на оці (на очах)” (СУМ) – не є правомірним, бо цьому перечить фонетика.

Діалектний експресив **чыкірда** – “кульгавы чалавек” (Тур), який, очевидно, є результатом метафоричного переносу назви предмета **чыкірда** – “прылада, якой вымяраюць плошчу зямлі” (МСНДМ, с.58), у білоруській мові XVII ст. реконструював на основі антропоніма семантичного способу творення **Чыкірда** (*Іван Чыкірда* (Квс п., РВЗ, с.206)).

У сучасній білоруській мові фіксується діалектний експресив **чоўпа** зі значенням “нехайная жанчына” (Тур). Цілком можливо, що саме він ліг в основу антропоніму **Човпа**. “Реєстри” фіксують прізвище **Човпиленко** – *Іван Човпиленко*,

⁶ Анохина В.В., Никончук Н.В. Полесская терминология пчеловодства // Лексика Полесья. М., 1968. С.320–365.

Василь Човпиленко (Чрк п., РВЗ, с.42), що, очевидно, є результатом генесіонімічної деривації.

Патронімічні деривати **Близначій** та **Близначенко** (*Хвесько Близначій* (Мрг п., РВЗ, с.260), *Илляш Близначенко* (Умн п., РВЗ, с.152) тлумачимо на снові білоруської лексеми **блізнік**⁷, яка належить до лексико-семантичної групи **назв людей за спорідненістю та свояцтвом**.

Неособові апелятиви, метафоричне значення яких не зафіксоване у лексикографічних матеріалах білоруської мови, репрезентують кілька лексико-семантичних груп категорії *nomina impersonalia*.

1. **Назви знарядь праці, предметів побуту:** **бома** – “доўгая жэрдка – апора на будаўніцтве саламяной страхі” (МСНДМ, с.95), що відтворюється у прізвищі **Бомаченко**: *Борыс Бомаченко* (Нжн п., РВЗ, с.325); **цяпка** – “матыка” (Тур): *Павло Цяпко* (Мрг п., РВЗ, с.264); **часла** – “цясла, прылада для выдзеўбавання” (Тур), **часля** – “большое боковое отверстие в колодочном улье, служащее для наблюдения за пчелами, иногда для выемки меда” (6, с.329, 364): *Петро Часленко* (Кнв п., РВЗ, с.56) **чэсла**, **чэсло** – “цясла, прылада для выдзеўбавання” (Тур): **Чесличенко** *Грицько* (Чгр п., РВЗ, с.4): та ін. (див. вище **трапло**, **чыкірда**).

2. **Назвки одягу та взуття:** **чоборно** – “бот, чобат” (Тур); *Иван Чобырненко* (Чгр п., РВЗ, с.8); **шкабуро** – “стары, зношаны абутак; лахман” (Тур): *Евсьй Шкабула* (Прс п., РВЗ, с.231), *Іосько Шкабурын* зять (Прс п., РВЗ, с.231); **шупта** – “спадніца з баваўняной або льняной тканіны” (Тур): *Богдан Шуптенко* (Квс п., РВЗ, с.205).

3. **Назви тварин:** **рабак** – “гліст” (МСНДМ, с.158): *Прокоп Рибаченко* (Кнв п., РВЗ, с.71); **слішч** – “смоўж” (Тур) (укр. *слимак*): *Мартин Слишченко* (Прс п., РВЗ, с.222); **цецра** – “цецярук” (Тур): *Грицько Цецаренко* (Умн п., РВЗ, с.150) (на основі стійкого порівняння, наводимо в цьому ж словнику, “Глухі, ек цецера” і розглядати його як особливий апелятив). Діалектну лексему **мархаль** – “баран – витварнік” (МСНДМ, с.166) можна вважати мотивуючою для антропоніма **Мархаенко** (*Левко Мархаенко*) (Нжн п., РВЗ, с.323), якщо припустити фонетичну трансформацію [мархал] – [мархаї] як наслідок повної редукції.

4. **Назви рослин:** **званец** – “дзвінець” (бот.) (ЕС, 11, с.56): *Мань Званецков* зять (Брс п., РВЗ, с.165); **чобор** (Тур): *Матвій Чаборский* (Плт п., РВЗ, с.302), *Иван Чаборовець* (Умн п., РВЗ, с.137).

Кілька прізвищ “Реєстрів Війська Запорозького” можна витлумачити на базі лексики як білоруської, так російської мов. Це прізвище **Облувущенко**, утворене від антропоніма **Обловушко**, яке мотивується російським апелятивом **облоухий** (див. *облоухая шапка* (кур.) *долгоухая, ушастая* – Д), або ж білоруським **аблавухі** “з вялікімі вушамі” (МСНДМ, с.111). Носії цього прізвища – козаки *Сава* та *Іохим* – зареєстровані в Миргородському полку (РВЗ, с.275). В 5 основах прізвищ козаків Кальницького полку *Василя* та *Матіяша* (РВЗ, с.191) **Скабурченко** лежить російська лексема **скабурка** – “(твр., пск.) сиденье, скамеечка на полозках, на салазках или лоске для катанья на льду” (Д) або білоруська **скабур** – “скаба” (Тур). Антрополоксеми **Скриль**, **Скрыленко**, **Скрилченко** (*Роман Скриль* (Крс п., РВЗ, с.82), *Гриць Скриличенко* *Савка Скриличенко* (Плт п., РВЗ, с.282), *Лесько Скрилеченко*

⁷ *Добровольська О.Я.* Російські антропооснови козацьких прізвищ в “Реєстрах Війська Запорозького” 1649 р. // Науковий вісник Ужгород. ун-ту Серія філологічна. Вип. 1. Ужгород, 1995.

(Крс п., РВЗ. с.79) відтворюють апелятиви білоруської мови **скрыль** – “губа на дереве” (Тур), **скрыль** – “адрэзаная тонкая частка (скібачка) яблыка, морквы...” (МСНДМ), та, с.106), а також російський апелятив **скрыль** – “(кур.) шепа, оскепок, лучина” (Д).

Зважаючи на участь представників російського етносу у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр., на наявність лексики російської мови в антропоосновах прізвищ “Реєстрів Війська Запорозького”⁸, ми повинні розглянути наведені вище мотивації з різних етимологічних груп лексики як рівноцінні, а самі прізвища вважати такими, що мають спірну етимологію.

Щодо способів словотвору, то серед прізвищ з білоруською лексикою в основах семантичні та морфологічні утворення представлені у співвідношенні 1:3. Найпродуктивнішим у прізвищотворенні є суфікс **-енко**, утворення з яким становлять понад 60% від загальної кількості прізвищ з білоруською лексикою в основах.

Загалом частка прізвищ з білоруськими антропоосновами серед усіх прізвищ “Реєстрів Війська Запорозького” не перевищує 4%.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гр	Грінченко Б.Д. Словарь української мови. Т. 1–4. К., 1907–1909 (Перевидано фотоспособом. К., 1958).
Д.	Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1–4. М., 1978.
ЕС.	Етимологічний словник української мови. К., 1982–1989. Т. 1–3.
МСНДМ	Матэрыялы для слоўніка народно-дыялектнай мовы / Под ред. Ф.Янкоўскага. Мінск; 1960.
РВЗ	Реестра всего Войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королеми польскимъ Яномъ Казимиромъ, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О.М.Бодяньскимъ. М., 1875.
СУМ	Словник української мови: В 11-ти т. К., 1970–1980.
Тур	Тураўскі слоўнік: У 5-ти т. Мінск, 1987.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ПОЛКІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Блц	Білоцерківський	Нжн	Ніжинський
Брс	Браславський	Плт	Полтавський
Квс	Київський	Прл	Прилуцький
Клн	Кальницький	Прс	Переяславський
Кнв	Канівський	Умн	Уманський
Крп	Кропивинський	Чгр	Чигиринський
Крс	Корсунський	Чрк	Черкаський
Мрг	Миргородський	Чрн	Чернігівський

⁸ Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. С.31.